

Sözcük Ölümü ve *Erinç* Edatı Üzerine

Vahit TÜRK*

Özet

Bir dilde eş anlamlı sözlerin uzun süre bir arada yaşaması çok karışılan bir durum değildir. Dillerde sözlerin kullanımdan düşmesinin çeşitli nedenleri vardır. Nedenlerden bir kısmıyla bütün dillerde karşılaşılır, bir kısmı ise dillerin kendi tarihiyle ilgilidir. Söz ölümü genellikle bir sözün anlam alanına dilin kendi kaynağından ya da başka bir dilden bir sözün girmesi nedeniyle olur. Ana yurttan ya da ana kitleden uzaklaşan kitlelerin dilinde zaman içinde değişimler görülmeye başlanır ve bu durum lehçe oluşumlarının da asıl nedeni olur. Türk dili, sözcükleri öncelikle ad ve eylem olarak iki ana bölüme ayırır. Sıfat, zarf, zamir; sözcüklerin cümle içinde yüklendikleri görev adlarıdır. Türk dilinin yapısında edatın olmadığı, bu sözcük çeşidinin sonradan adlardan ya da eylemlerden türettiği dillerin benimsediği bir görüştür. Edatlar, kalıplaşmış ve kendi başlarına anlam yükü olmayan ancak cümlelerin anlamına katkısı olan sözlerdir. *Erinç*, Türk dilinin ana yardımcı eylemlerinden biri olan *er-* eyleminden türemiş, Bengü Taşlarda, Uygur ve Hakanlı metinlerinde karşılaşılan bir sözcüktür. Bu sözcüğün cümleye katkısı, anlama kesinlik ya da olasılık katmaktır. Hakanlı metinlerinden sonra yazı dilinde karşılaşılmayan bu sözcük yerini *er-* ve özellikle *tur-* eyleminin geniş zaman çekimli biçimlerine bırakmıştır. Bugünkü Türk yazı dillerinde de *erinç* sözünün cümleye kattığı işlevle *turur* biçiminden gelen *-dlr* bildirme ya da kuvvetlendirme eki kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Söz ölümü, ana yardımcı eylem, güçlendirme, olasılık, Bengü Taşlar, Uygur metinleri, Hakanlı metinleri

* Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi, ROR ID <https://ror.org/05jvrwv37>
v.turk@iku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8611-9939>

On the Concept of Word Loss and the Postposition Erinç

Abstract

It is not a very common situation for synonyms to coexist in a language for a long time. There are various reasons why words fall out of use in languages. The death of a word is usually caused by the introduction of a word from the language's own source or from another language. The language of the masses who move away from the motherland or the main mass begins to change over time and this becomes the main reason for the formation of dialects. Turkish language divides words into two main categories: nouns and verbs. Adjectives, adverbs, pronouns are the names of the tasks that words undertake in a sentence. It is accepted by linguists that there are no postpositions in the structure of the Turkish language and that this type of word is derived from nouns or verbs. Erinç is a word derived from the verb *er-*, which is one of the main auxiliary verbs of the Turkish language, and is encountered in Old Turkic inscriptions, Uighur and Karakhanid texts. The contribution of this word to the sentence is to add certainty or probability to the meaning. This word, which was not attested in written language after the Karakhanid texts, was replaced by the present tense inflected forms of *er-* and especially *tur-*. In modern Turkic written languages, the *-dır* declarative or strengthening suffix from the form *turur* is used with the function that the word *erinç* adds to the sentence.

Keywords: Word loss, copula, intensification, possibility, Old Turkic Inscriptions, Uighur texts, Karakhanid texts

Bu çalışmada kısaca sözcük ölümüne değinilecek ve Bengü Taşlarda sıkça kullanılan ancak sonraki dönemlerde seyrekleşerek kullanımdan kalkan *erinç* edatının işlevleri üzerinde durulacak, sözcüğün yerini başka sözcüklere bırakması ve dilde kullanıldığı süre içindeki durumu değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu edat üzerin çeşitli vesilelerle durulmuş, müstakil çalışmalar da yapılmıştır (Kekevi, 2019; Karahan, 2023) ancak bu çalışmada adı geçen edat farklı yönleriyle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Dillerin tarihî metinleri üzerinde yapılan çalışmalar, birtakım sözcüklerin zamana direnemediğini ve aşınarak sonraki dönemlerde kullanımdan düştüğünü ortaya koyar. Türkçenin tarihî metinleri incelendiğinde de pek çok sözün bir sonraki dönem metinlerine yansımadağı görülür. Bu durum, özellikle tarihî dönemlerin sınırlı sayıdaki metinleriyle dilin söz varlığının bütününi yansıtamayacağı biçiminde açıklanabilir ancak pek çok sözcüğün de çeşitli nedenlerle kullanımdan kalktığı, yerini başka sözcüklere bıraktığı bilinen bir durumdur. Sözcüklerin böyle bir durumla karşılaşmasının dil içi ve dil dışı nedenleri vardır. Sözcük ölümü olarak adlandırılan bu olay, sözcüğün karşıla-

dığı kavramın toplum hayatındaki değerini yitirmesi sonucunda ortaya çıkabileceği gibi bütünüyle başka nedenlerle de olabilir. Kavram alanı boşalması yaşamayan bir sözcüğün kullanım dışı kalmasının ana nedeni olarak sözcüğün taşıdığı anlamın başka bir sözcüğe yüklenmesi gösterilebilir. Aynı anlamı taşıyan iki söz, bir süre eş zamanlı kullanılsa da zaman içinde biri ya unutulur ya da başka bir anlam yükü kazanarak varlığını sürdürür. Türkçede bu iki durumun da pek çok örneğine tanık olunur. Eş anlamlı sözlerin uzun süre birlikte yaşamaları sık görülen bir durum değildir. Konuyla ilgili olarak “birden fazla kelimenin aynı kavramı yansıtmayı düşünülemez” diyen Doğan Aksan bu tür sözcüklere eş anlamlı yerine yakın anlamlı denmesinin daha doğru olduğunu belirtir (1978, s.72).

Tarihî Türk yazı dili için sözcük ölümünün dil içi esas nedenlerinden biri, Türk tarihinde sıklıkla yaşanan bir durum olan devleti yöneten boyun değişmesi ve değişik bir lehçenin yazı dili konumuna yükselmesidir. Egemen olan boy değiştiğinde sonraki egemenin dilinde olmayan önceki egemenin lehçesine ait birtakım sözcükler, yazı dilinde kendine yer bulamayabilir ve bu tür sözcüklerin bir kısmı zaman içinde konuşma dilinde de unutulabilir. Tarihî Türk lehçelerinin söz varlığı, bu yönüyle araştırılıp tam bir durum tespiti henüz yapılmamıştır. Sözcük ölümünün dil dışı temel nedenlerinden birincisi; din değişikliği ya da dinin, din kurumlarının toplum hayatı üzerindeki etkisinin artması, ikincisi uygarlık çevresi değişikliği, bir başkası ise toplumun yaşama biçimini değiştirecek bir yurt ve çevre değişikliğinin yaşanması dolayısıyla değişik dillerle komşuluk yapma ve onlardan etkilenmedir. Bunların dışında da birtakım etkenler sayılabilir. Kişioğluna çeşitli kutsalları sunan din, ulusun tarihi boyunca dış etkilenmelere karşı oluşturduğu pek çok engeli ortadan kaldırma gücüne sahiptir. Dinin kutsal kitabının dili ya da dinin alınıp öğrenildiği ulusun dili prestijli dil konumundadır ve özellikle kitabı olan din, o kitabın dilini de adeta dayatır. Din, aslında hiçbir gereklilik olmadığı hâlde kısa sürede pek çok sözcüğü de yeni yayıldığı, etki alanına aldığı ulusun diline taşır ve dilin kendi kaynağından gelen pek çok sözün canlılığını yitirmesine, bayağılaşıp kullanımdan düşmesine, toplum hayatından uzaklaşmasına yol açar. Bu tür sözcüklerin bir bölümü bütünüyle yok olurken bir bölümü de dar bir çevreye sıkışıp varlığını sürdürür; bir kısmı deyim, atasözü ya da türkü gibi kalıplaşmış, bir yönüyle donuklaşmış dil ürünlerinde yaşamak için çabalar. Bir sığıntı olarak yaşayan bu tür sözler, ortak dil için pek bir anlam ifade etmezler ancak canlılığını yitirerek âdeta donarlar, anlamları da içine sığındığı yapıyla sınırlı kalır.

Söz ölümünün ana nedeni, o sözün anlam ya da kullanım alanına yeni bir sözcüğün girmesidir. Bu yeni sözcüklerin kaynağı ana dil olabildiği gibi yabancı bir dil de olabilir. Dilde var olan bir sözcüğün anlam alanına gelen alıntı

sözcükler, genellikle bilgi alıntısı değil özentî alıntısıdır ve bunlar çoğunlukla toplum üzerinde etkisi olan eğitimli kişilerce dile taşınırlar. Bunların öncelikli kullanım alanları yazı dili ve çağımızda çok etkili olan basın yayın dilidir. Dilin içindeki değişmelerde ise kendi içinden gelen sözler arasında değişmeler olabileceği gibi prestijli lehçeye ait bir sözün başka bir lehçenin sözünün yerini alması ya da lehçeler arası özentî de söz konusu olabilir. Günümüzde Türkiye Türkçesine ait birtakım sözcüklerin ve gramerlik biçimlerin televizyon dizileri aracılığıyla lehçelerde kullanılması karşılaşılan bir durumdur. Bir başka neden ise uzun süre kullanımda olan bir sözcüğün aşınmasıdır. Sözcük, bu aşınma dolayısıyla anlamını ve görevini başka bir sözcüğe bırakabilmektedir. Sözcük ölümlerinin ana nedenlerinden biri de yukarıda kısaca değinilen kavram alanı boşalmasıdır. Bu durumda sözcükler ya başka bir anlam kazanarak dildeki varlıklarını sürdürür ya da bütünüyle kullanımdan düşerler (Akar, 2018).

Bir sözcüğün dile girişi de kullanımdan kalkışı da birtakım koşulların sonucudur ve sözcük üretimi ya da sözcük ölümü diye adlandırılan bu tür durumlarla her dilde karşılaşılabilir. Tarihi dönemlerde yaşanan bu tür gelişmeler yazı dili üzerinden izlenebilir ancak yazı dilinde kullanımdan kalkan birtakım sözcüklerin ağızlarda yaşamayı sürdürdüğü sıklıkla görülen bir durumdur, ayrıca dillerin komşuluk ilişkileri de bu tür sözcükler için bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Bu tür sözcüklerin yazı diline yansması duruma göre uzun bir zamanı gerektirir. Sözcüklerin ortak dilin malı olması ve sonraki kuşaklara aktarılması çoğu durumlarda tesadüflere bağlıdır. Sözcükler ancak yazı dilinde kendilerine yer bulduklarında genel dilin bir ögesi durumuna gelebilirler. Yazı diline ulaşma şansı bulan sözcükler zamanla yaygınlaşıp yazı dili sözlüğüne girer ve çağları aşır kuşaktan kuşağa aktarılır; deyimlerde, atasözlerinde, kalıp sözlerde, türk ve şarkılarda kullanılan bu sözcüklerin anlam yükü zenginleşir, dildeki kullanım alanı genişler ve bu sözcükler, yeni üretimlerle bir söz ailesi oluşturur. Her bir sözcüğün değişik bir gelişme çizgisinin, öncelik sonralık ilişkisinin olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Bazı sözcükler de ihtiyaç durumunda doğrudan yazıcılarca türetilir ve türetildiği anda yazı dili ögesi olabilir. Dil ustası sanatçıların beğenilerinin ürünü olan bu tür sözcüklerin benimsenmesi ve dilde yaygınlaşması, çoğunlukla sözcüğün hem yapı hem de ses bakımından halkın dil beğenisine uygun düşmesiyle ilgilidir. Bu tür sözlerin yapı bakımından dile uygun olup olmamaları da önemlidir ancak kesin belirleyici değildir. Dillerin ağız sözlükleri, halkın ürettiği ancak yazı diline yansımamış ya da bir süre yazı dilinde kullanıldıktan sonra zaman içinde aşır yazı dilinin kullanımından düşmüş, bir bölümü de yerel kalmış sözcüklerden oluşur.

Dillerin varlığını sürdürmesi, ifade yeteneğinin gelişmesi, yayılma alanını genişletmesi; doğrudan doğruya dili konuşan ulusun tarihî macerasıyla, ürettiği sözlü ya da yazılı edebiyat ürünleriyle, hayatı etkileyen bilgi üretimiyle, geliştirdiği uygarlık ve bu uygarlığın çevresine etkisiyle ilgili bir durumdur. Hemen bütün tarihini sınırlı bir bölgede, göçlerin etkilemediği bir yurttan, uzun bir süre aynı yerde yaşamış bir ulusun diliyle Türkler gibi Eski Dünya'nın hemen her yerine dağılarak yani derin bir tarihte ve geniş bir coğrafyada var olarak yaşamış, pek çok ulusla komşuluk ilişkisinde olmuş, yerine ve duruma göre yakın ilişkide iç içe yaşamış, pek çok dinle karşılaşmış, pek çok dini benimsemiş, her birinden etkilenmiş ve onlara da kendi etkisini yapmış, değişik uygarlıklardan etkilenmiş ve onları etkilemiş, dilini pek çok alfabeyle yazmış, bazı yurtlarda başka uluslar içinde dilini, dolayısıyla da kimliğini yitirmiş, birtakım yurtlarda da başka ulusları kendi içinde eritmiş bir ulusun dilini benzer bakışla değerlendirmek kişiyi doğru sonuçlara ulaştırmaz. Bu tür genelleştirici değerlendirmeler, yalnız dilde değil hemen her konuda yanıltıcı olur.

Edat ve Erinç Edatı

Sözcükler, dil incelemelerinde cümle içinde yüklendikleri görevlere göre çeşitli biçimlerde adlandırılır. Bu yönüyle bakıldığında Türkçe genel bir değerlendirmede sözcükleri adlar ve eylemler olarak iki ana bölüme ayırır. Sıfat, zarf, zamir vb., sözcüklerin cümle içindeki görev adları olarak kabul edilir. Yani adlar ile eylemleri sözlük ögesi, ötekileri söz dizimi ögesi olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. Türkçe dil bilgisi çalışmalarında edat ya da ilgeç olarak adlandırılan sözcük çeşidinin başlangıçta dilde olmadığı, sonraki çağlarda adların ya da eylemlerin birtakım eklerle birleşip kalıplaşması ve anlam boşalmasına uğraması sonucunda oluştuğu bilinen bir durumdur. İlk yazılı metinlerde bu sözcük çeşidinin birkaç sözle sınırlı olması ve her birinin yapısının belirtilen kalıplaşmayı göstermesi, sonraki çağlarda da benzer yolla edatların oluşturulması dikkat çekici ve bunu açıklayıcı bir durumdur. Ayrıca yeni dönemlerde, özellikle Farsça ve Arapça ile yoğun ilişkiye girildikten sonraki çağlarda dildeki edat ihtiyacının daha çok bu dillerden alıntı ögelerle karşılanması bir başka açıklayıcıdır.

Belirtildiği üzere Türkçe bir sözcüğün edat olabilmesi için birbirine koşut iki işlemin aynı süreçte gerçekleşmesi gerekir.

Bunlar, kalıplaşma ve anlam boşalmasıdır. Edatlar, bağlı bilgilerin ve ilişkilerin adlarıdır... Dilde bağımsız olarak var olmayan, yani kendi başlarına kullanılmayan edatlar, söz, söz öbeği ve cümle gibi dil birimleriyle kullanılabilen ve onlara değişik anlam renkleri katan veya onları çekime sokan sözlük veya söz dizimi birimleridir (Karaağaç, 2013, s. 37).

Örnek olmak üzere *ile* ve *gibi* edatlar gösterilebilir. *İle* edatı; bağlamak anlamına gelen *il-* eylemi üzerine getirilen *-e* zarf-fiil ekinin birleşip kalıplaşması sonucu oluşmuş ve *ile* edatının tek başına kullanımında *bağlamak* anlamıyla ilgisi ayırt edilmez olmuştur ancak edat cümlede kullanıldığında iki ögeyi birbirine bağlama görevi yapmakta, yani sözcük anlamıyla ilgili bir işlevi yerine getirmektedir. *Gibi* edatında da benzer bir durum yaşanmıştır ancak bu edatın kökünde bir eylem değil ad vardır. *Kip*; biçim, tarz anlamındadır. Sözcük bu anlamıyla bir dil bilgisi terimidir ve eylem kipi (fiil kipi) biçimiyle kullanılır. Geçmiş zaman kipi, eylemin geçmiş zamandaki biçimi anlamındadır. Edatın yapısı ise *kip+i >gibi* (söz kökü ve iyelik üçüncü teklik kişi ekinin kalıplaşması) gelişmesi sonucu oluşmuştur. Bu edat da yalnız başına herhangi bir anlam belirtmez ancak cümle içinde kullanıldığında bir nesnenin, durumun ya da eylemin bir başka nesneye, duruma ya da eyleme biçim benzerliğini ortaya koyar, yani kök anlamına uygun bir işlev ile kullanılır. Bu iki örnek, sözcüklerin asıl işlevlerinden uzaklaşıp değişik bir işlev üstlenmesinin Türkçedeki yollarından birini açıklamak bakımından önemlidir. Sözcüklerin edatlaşmasını dil bilgiselleşme (gramerleşme) olarak değerlendirmek de mümkündür. Çünkü edatlar, sözlükten daha çok dil bilgisinin, daha özel olarak da söz diziminin (sentaksın) ögesidir. Sözlükler, bu sözcüklere bir anlam veremez ve ancak işlevini belirtirler, yani dildeki kullanım alanlarını tanımlarlar. Dil bilgiselleşme, en kısa tanımıyla bir sözlük ögesinin dil bilgisi ögesine dönüşmesidir. Sözlük ile söz dizimi ilişkisinde ortaya çıkan anlam bilgisel bir olay olarak değerlendirilir (Karaağaç, 2013, s. 288).

Üzerinde durulacak olan *erinç* edatı, Bengü Taşlarda sıkça kullanılan, Uygur ve Hakanlı metinlerinde karşılaşılsa da işlevini başka benzer yapılarla paylaşan ve seyrekleşen, Hakanlı metinlerinden sonraki yazı dillerinde hemen bütünüyle kullanımdan kalkan bir sözcük olarak dikkat çeker. Metinlerdeki duruma bakıldığında bu sözün kullanımdan kalkma nedeni, yerini başka Türkçe sözlere bırakmasıdır. Burada üzerinde durulmaya çalışılacak asıl sorun bu yer değiştirme durumudur.

Erinç edatının hem yapısı hem de anlamı üzerinde çeşitli görüşler ileri sürülmüş ancak alan uzmanlarınca benimsenen ortak bir düşünceye varılmamıştır.

Sözcüğün *er-* fiilinden geldiği konusunda tartışma yoktur ancak sözcük üzerindeki ek ya da ekler konusu tartışmalıdır. İlk bakışta **er-i-n-ç*; yani eylem, dönüşlü çatı ve eylemden ad yapma ekiyle adlaşmış bir sözcük gibi görülse de Türkçede edat olarak kullanılan sözcükler içinde bu tür pek örnek bulunmayışı tereddüt doğurmaktadır. Edatın yapısı ile ilgili olarak **er-i-n-ç(i)* biçimi, ikinci bir görüş olarak ileri sürülebilir ve *-ç(i)* ögesi, *-taçI* gelecek zaman ekindeki *-çI* gelecek zaman kipi ekinin kalıntısı olarak değerlendirilebilir.

Yukarıda da belirtildiği üzere edatlar, tek başlarına belirgin bir anlamı olmayan ancak cümleyi anlam yönüyle etkileyen ve işlevleri cümle içinde görülebilen sözcüklerdir. *Erinç* edatı, cümleye duruma göre kesinlik ya da olasılık anlamı katan bir sözcüktür. Kaynaklarda bu anlamıyla tanıtıldığı gibi bu edatın olduğu cümlelere anlam verilirken de birbirinin karşıtı olan bu anlamla aktarılır. *Er-* eyleminin bu anlamla herhangi bir ilgisinin olup olmadığı da soru ve sorunlarımızdan biridir. Bu eylemden türetilmiş olan *erki* edatının cümleye olasılık anlamı kattığı ve bu yapının kalıntısı olan *ki* edatının Türkiye Türkçesinde *geldi mi ki, nedir ki* gibi soru yapılarında bugün de kullanıldığı bilinmektedir. Aynı olasılık bildirmeyi Türkçe hem *ol-* eylemiyle (*kara tren gelmez m'ola!*) hem de *tur-* (*-belki- evdedir*) eylemiyle yapmaktadır.

Bugünkü bilgilerimize göre *er-* eyleminin, Türkiye Türkçesinde türemişlerinin anlamlı sözlük kelimeleri olarak kullanımının sürmesine karşın Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde asıl eylem yani sözlük kelimesi olma özelliğinin aşıldığı, daha çok yardımcı eylem, hatta Türkçenin ana yardımcı eylemlerinden biri olarak kullanıldığı görülür. Bu görevin hemen bütün dünya dillerinde içinde var oluş bilgisi barındıran eylemlere yüklendiği ise bilinen bir durumdur. *Er-* eylemi bu yönüyle izlendiğinde hem var oluş anlamını içinde barındırdığı hem de bu bilgiyi barındıran *bol-/ol-* (Türk, 2015) ve *tur-* (Türk, 2013) eylemleriyle pek çok işlevde nöbetleştiği görülür. Bu yüzden *er-* eyleminin dildeki yerini ve işlevlerini anlamaya çalışırken *bol-/ol-* ve *tur-* eylemleriyle birlikte düşünmek ve değerlendirmek gerekir. Konuyla ilgili yapılan bir doktora tezinde durum açıkça gösterilmiş, bu sözlerin pek çok yerde nöbetleştikleri yani birbirlerinin yerine kullanıldıkları belirlenmiştir. “*Er-, tur- ve bol-* fiillerinden gelişen şekiller sadece cevheri ek fiil görevini yerine getirmezler. Bunlar aynı zamanda cümlelerin yorumunu ihtimal, şüphe, tahmin gibi görünüş özellikleri bakımından şekillendirme işlevini üstlenmişlerdir. Fakat bu ikinci işlevin cevheri ek fiil başlığı altında değerlendirilemeyeceği açıktır” (Özalan, 2014, s. 53). Çeşitli adlarla anılan bu eylemler, toplu olarak ya da ayrı ayrı da birtakım çalışmalara konu olmuştur.

Kağanlık yazıtlarının söz varlığı incelendiğinde *tur-* eyleminin hiçbir yazıtta asıl eylem ya da yardımcı eylem olarak yer almaması ilgi çekici ve üzerinde durulması gereken bir durumdur. Bu eylem hem asıl eylem hem de yardımcı eylem olarak Uygur metinlerinde yoğun biçimde kullanılacaktır. Bir eylemin Köktürk döneminde yazı dilinde hiç yer almayıp da hemen arkasından gelen yazı dilinde böyle bir sıklıkla kullanılması, yukarıda değinildiği üzere bir lehçe farklılığına işaret olarak düşünülmelidir. Köktürk yazı diline egemen olan lehçede olmayan bu eylem, Uygur lehçesinde yaygın biçimde kullanılmış ve yazı diline de yansımış, Köktürk yazı dilinde *er-* eyleminden türemiş yapıların birtakım görevleri, *tur-* eyleminin çeşitli görünüşleri ile karşılanır olmuştur.

Uygur yazı dilinin devamı niteliğindeki Hakanlı yazı dilinde de *tur-* eyleminin sıklıkla kullanıldığı ve bu durumun sonraki Türk yazı dillerinde de yaygın biçimde sürdürüldüğü görülür. Bu çalışmadaki ilk belirgin iddia ve tespit budur. *Erinç* edatı ile hem Uygur hem de Hakanlı metinlerinde karşılaşılsa da kullanım sıklığı Kağanlık yazıtlarıyla karşılaştırılamayacak durumdadır. Bu edat ile Kağanlık yazıtları dışındaki Ongi, Küli Çor, Haya-Başı, Uyuk Oorzak II, Altın Köl gibi bazı yazıtlarda da karşılaşılr (Ayдын, 2015).

Burada *erinç* edatının metinlerdeki kullanımlarından örnekler verilerek cümleye kattığı anlamlar, cümlede yaptığı görevler üzerinde durulacaktır. Örnekler ve Türkiye Türkçesine aktarmalar, Ercilasun'un (2016) *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adlı eserinden alındı. Bengü Taşlarda bu edatın kullanıldığı örnek cümlelerden bazıları aşağıya alındı:

(1) *ikin ara idi oksuz kök türk ança olurur ermiş. bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş. buyrukı yeme bilge ermiş erinç; alp ermiş erinç. begleri yeme, bodunı yeme tüz ermiş. anı üçün ilig ança tutmuş erinç.* (KT-D. 3) “İkisi arasında -daha önce- hiç örgütlenmemiş olan semavi Türkleri -örgütleyerek- öylece hüküm sürüyorlarmış. Bilge -derin bilgili ve uzak görüşlü- kağan imişler, alp -yiğit- kağan imişler. Yöneticileri de elbette bilge imiş, alp imiş. Beyleri de halkı da doğru -dürüst ve âdil- imiş. Bu sebeple devleti öylece kurmuşlar...”

(2) *antag külüg kagan ermiş. anta kisre inisi kagan bolmuş erinç, oğlu kagan bolmuş erinç. anta kisre inisi, eçisin teg kılınmaduk erinç. bilgisiz kagan olurmuş erinç; yablak kagan olurmuş erinç. buyrukı yeme bilgisiz erinç, yablak ermiş erinç.* (KT-D. 4-5) “O kadar ünlü kağan imişler. Ondan sonra kardeşleri kağan olmuş, oğulları kağan olmuş. Ondan sonraki kardeşler, ağabeyleri gibi yaratılmadılar; oğulları, babaları gibi yaratılmadılar. Bilgisiz kağanlar tahta oturmuş; kötü kağanlar tahta oturmuş, yöneticileri de bilgisiz imiş, kötü imiş.”

(3) *barduk yirde edgüg ol erinç* (KT-D. 24) “Gittiğiniz yerlerde kazan-cınız şu oldu.”

Bu örneği, “gittiğiniz yerde iyiliğiniz şudur” biçiminde bildiriminin geniş zamanıyla aktarmak da mümkündür. Bu durumda bütün örnekler geçmiş zaman ifade eder yargısının aksi bir durum ortaya çıkar.

(4) *üze teñri, iduk yir sub, (eçim) kagan kutı taplamadı erinç* (BK-D-35) “Üstte Tanrı, kutsal yer su, -amcam- kağanın ruhu razı gelmedi.”

(5) *teñri ölütmüş erinç* (BT I-B-3) “Tanrı seni öldürdü.”

(6) *teñri, umay, iduk yir sub basa birti erinç.* (BT II-B-3) “Hiç şüphe yok ki Tanrı, Umay, kutsal yer su -onları- bastı.” (Ercilasun, 2016).

Kül Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarında sıkça geçen *erinç* edatı, Bilge Tonyukuk'ta da üç cümlede kullanılmıştır. Edat, bütün cümlelerde son söz-

cüktür ve yine hemen bütün cümlelerde geçmiş zamanlı bir sözcükten sonra getirilmiştir. Birinci cümledeki ilk *erinç*'in (*ermiş*) *erinç* olduğu devamında gelen *yablak ermiş erinç* kısmından anlaşılmaktadır. Yine Kül Tigin bengu taşındaki “Barduk yirde edgüg ol *erinç*” cümlesi öteki cümlelerden farklılık gösterir. Bütün cümleler eylem cümlesiyken, bu cümle, bir ad cümlesidir. Bu cümleyi sonraki dönemlerde rahatlıkla *ol erür* ya da *ol turur* biçimiyle görebiliriz. Aslında bizce bu dönüşme, Türk yazı dilinin Uygurlar döneminden itibaren başlamış ve gittikçe de yaygınlaşıp *erinç* edatının kullanımını bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Çalışmadaki ikinci iddia ve tespit de budur.

Erinç edatının yukarıdaki örneklerin tamamında cümleye birbirinin zıddı olmasına karşın kesinlik ya da ihtimal anlamı kattığı görülüyor. Aynı durum bugün de bildirme göreviyle kullanılan +*Dİr* ekinde vardır. *Erinç* edatının da +*Dİr* ekinin de hangi işlevle kullanıldığı yazı dilinde cümlelerin gelişinden, konuşma dilinde ise hem cümleden hem de vurgudan anlaşılabılır. Metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında çoğunlukla *kesinlik* anlamı yeğlenmektedir ancak ad cümlesi örneğinde ihtimal anlamının daha baskın olduğu anlaşılmaktadır.

Marcel Erdal, konuyla ilgili şunlara dikkat çeker: Konuşmacının/yazarın bir önermenin içeriğinin olasılık taşıdığına yönelik tutumunu ifade eden iki parçacık vardır, ikisi de yazılı metinlerde tanıklanmaktadır: *erki* ve *erinç*... *erinç*; kesinlikle, muhtemelen, şüphesiz anlamına gelir... *erinç*, cümlelerin son kelimesidir (2004, s. 276). Clauson da konuya değinir: *Erinç*; *erki* ve *erken* gibi *er-* eyleminden yapılan eskicil bir türetmedir. İşlevi çoğunlukla belki, görünüşe göre gibi anlam karşılıklarını cümleye katmaktır (1972).

(7) *iltirış kagan kazganmasar, yok erti erser; ben özüm bilge tonyukuk kazganmasar, ben yok ertim erser; kapgan kagan, türk sir bodun yirinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti.* (BT II-K-2)

Bu cümleler de daha başka bir duruma işaret etmek üzere alındı. O da *er-* eyleminin rahatlıkla *bol-/ol-* eylemi yerine kullanılmasıdır. Bu örnekler, üç eylemin nöbetleşebileceklerini gösterir. Bu durum, özellikle Çağatay dönemi metinlerinde çok daha belirginleşecek ve sıkça görülecektir.

Eski Uygur Türkçesi Grameri adlı eserde edatın yapısı **er-i-n-ç* biçiminde tereddüt ifadesiyle verilmiştir. Anlam karşılığına ise *herhalde*, *belki*, *acaba* sözcükleri yazılmıştır (Eraslan, 2012). Bu anlamlara göre edat, kesinlik işlevini yitirmiş, bütünüyle tereddüt ifade eder duruma gelmiştir ancak *Kutadgu Bilig* diziniyle *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te (DLT) de benzer anlam verilmesine karşın örnekler bu durumun doğru olmadığını, edatın kesinlik içeren işlevle de kullanılmaya devam edildiğini ortaya koymaktadır.

Uygur metinlerinden *Maytrisimit*'ten alınan *ertimlig turur .. öz yaş kentü ürlüksüz menşüsüz erür .. ed tavar kentü artayur, buzulur yok kurug emgek tözlüg adalıg turur...* (Tekin, 1976). “Sonludur; hayatın, ömrün kendisi sürekli ve sonsuz değildir. Mal mülk kendiliğinden mahvolur, bozulur. Yokluğun kökü ıstıraptır ve tehlikelidir” cümleleri de nöbetleşmeyi açık biçimde göstermektedir. Cümlelerde yer alan *erür* ve *turur* eylemlerine Türkiye Türkçesinde karşılık olarak *+dlr*’ın verilmesi de nöbetleşmenin bir başka kanıtıdır.

Edat, 6645 beyitlik *Kutadgu Bilig*’in sekiz beytinde görülür. Eserde anlamı güçlendirme görevi için daha çok *ok* edatıyla *erür/turur* yapılarından yararlanılır. Eserin dizininde de edata *olur ki, belki* karşılıkları verilip yine yalnızca ihtimal ifadesi belirtilmiş olmasına karşın eserdeki birtakım örnekler Bengü Taşlardaki anlamı güçlendirme işlevinin de sürdüğünü ortaya koyar.

Edat, eserdeki sekiz beyitten birinde bildirmeyi çağrıştıran görevle, iki beyitte tereddüt edatı olarak beşinde ise kesinlik belirtir biçimde kullanılmıştır. Yani *Kutadgu Bilig*’de *erinç* edatının üç değişik işlevle kullanımı söz konusudur. KB’deki örnekler ve aktarmaları, Arat yayınından alındı.

Kesinlik belirtme:

- (8) *tadu birle katlıp törümiş kılınç*
ölüm buzmağınça buzulmaz *erinç* (882. Beyit)

“Yaratılıştan insan tabiatına sinmiş olan ahlak, ölüm bozmadıkça kesinlikle bozulmaz.” Beyit, “kesinlikle” sözcüğü kullanılmadan hatta olasılık ifadesiyle de aktarılabilir.

Tereddüt belirtme:

- (9) *saña tegdi kaç kün bu kadgu sakınç*
tegümedin işke işin ne erinç (6350. beyit)

“Bu birkaç gün kaygı ve keder içinde kaldığın için sen de işle pek meşgul olamadın; acaba işler nasıl gidiyor?”

Bildirme göreviyle:

- (10) *saña kim tegürdi bu kadgu sakınç*
negü erki halin sözün ne erinç (6233. Beyit) (Arat, 1979)

“Kim seni bu kaygı ve kedere düşürdü; bu halin nedir, cevabını öğrenmek isterim.” Bu beyit de tereddüt anlamı düşünülebilir.

Erinç edatı DLT’de de sekiz kere geçer, bunların dördü sözcüğün karşılığı verilirken dördü ise örnek şiirlerde yer alır. Bu eserdeki örnekler ve aktarmaları Ercilasun-Akkoyunlu yayınından alındı.

Sözcük, sözlüğün malzemesi olarak şöyle karşılanır: *erinç*, ola ki anlamında bir edat. *Ola ki o geldi* anlamında *ol keldi erinç* denir. (78/66). Başka bir yerde de şu karşılık vardır: *-erinç* belki (le'alle) anlamında bir edat. Bundan *ol bardı erinç* denir; "O, belki gitti." (637/533) demektir.

Görüldüğü üzere tanımlamada yalnızca ihtimal işlevine işaret edilmiştir. Ancak örnek metinlerde değişik işlevlerle kullanıldığı da görülür:

- (11) *bardı közüm yarukı*
aldı özüm konukı
kanda erinç kanıkı
emdi ûdın odgurur

"Gözümün ferî gitti. Onun gidişiyile ruhum da kabzolundu. O şimdi nerededir ki beni uykudan uyandırısın." (35/21-22). Nerededir ki ibaresi nerede acaba olarak da aktarılabilir. Burada kullanılan *ki*, *acaba* anlamıyla kullanılan *erki*'nin Türkiye Türkçesindeki kalıntısıdır.

Bu dörtlükte edatın işlevi, (nerededir acaba?) soruya tereddüt ifadesi katmaktır ve bu, *erki* (Çağatay, 1978) ve Türkiye Türkçesindeki *ki* edatının tereddüt işleviyle birebir örtüşmektedir.

- (12) *yandı erinç ugragı*
keldi berü tugragı
özi kuyı ugragı
alplar kamug tirgeşür

"Düşmanı niteleyerek diyor ki): Galiba o, niyetinden vazgeçti. Onun posta atı (habercisi) bize geldi. O (düşman) vadinin göbeğindedir. Alpları savaş için saf oluşturmaktadır." (472/378)

Bu dörtlükte sözcüğün DLT'deki açıklamasında yer alan '*belki*' ifadesi kanıtlanır.

- (13) *bardı nelük aymadıñ*
kirü körüp kaymadıñ
könül berü yaymadıñ
bolduñ erinç bolmagu

"Gittin, gidişini niye haber vermedin? Arkanı dönüp niye ilgilenmedin? Gönülün neden bize meyletmiyor? Şimdi senin gibilerin olmaması gereken bir duruma düştün." (553/456)

Son dizenin (*kesinlikle*) *olmaman gerekiyordu ama oldun* (olmaman gereken bir duruma düştün) biçiminde anlaşılması daha uygun olur, bu durumda edatın işlevi Bengü Taşlardaki işlevi anımsatır.

(14) *yelgin bolup bardukı köylüm añar bağlayu
kaldım erinç kadguka işim udu yıglayu*

“Sevgilim yolcu olup gitti. Ben de gönlümü onun sevgisine bağladım. Onun arkasından sanki hüznün içinde kaldım ve sahibimin ardından ağladım.” (579/476) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020).

Bu beytin aktarılmasında “*sanki*” kullanılmışsa da kesinlik işlevinin daha ağır bastığı anlaşıyor.

Çalışmanın ilk bölümünde sözcük ölümü ve nedenleri, etnik yapı, egemenlik ve dil ilişkisi, din ve dil ilişkisi, uygarlık çevresi ve dil ilişkisi, coğrafya değişikliğinin dile etkisi, eski sözcük-yeni sözcük ilişkisi, özentî alıntıları, dil-tarih, dil-coğrafya ilişkileri üzerinde duruldu ve bütün bu konularla ilgili kısa değerlendirmeler yapıldı. Bu değerlendirmelerle varılan sonuç, yaşanan hayat koşullarının dil üzerinde son derece etkili olduğudur. Kısaca söylemek gerekirse, dil, hayatı değil, hayat dili belirlemektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde *erinç* edatı üzerinde duruldu ve aşağıda sıralanan sonuçlara dikkat çekilmeye çalışıldı:

1. *Erinç* edatı, Köktürk yazıtlarında sıkça ve anlamı etkileyici bir işlevle kullanılır ancak Uygur ve Hakanlı metinlerinde kullanımın seyrekleştiği, Harezmi metinlerinde ise bütünüyle kullanımdan kalkmış, daha sonraki dönem metinlerinde de görülmemektedir.
2. Hemen bütün kaynaklar edatın kesinlik ve olasılık olmak üzere karşıt anlamlı kullanıldığını belirtir, metinlerdeki kullanımlar da bunu kanıtlar ancak bir tespit olarak kesinlik işlevli kullanımın gittikçe seyrekleştiği, olasılık işlevli kullanımın sıklaştığı belirtilmelidir.
3. Edat, Bengü Taşlarda bütün örneklerde cümlelerin son sözcüğüdür ve eylem cümlelerinin hepsinde geçmiş zaman kipi eki almış sözcüklerle kullanılır. Ad cümlesi olarak karşılaşılan tek örnek, kaynağımızda geçmiş zamanlı olarak aktarılmış ancak cümle, bildirmenin geniş zamanı ile de aktarılabilir.
4. Edat, Uygur yazı dilinde yerini *turur*’a bırakmış ve bu sözcük zamanla yaygınlaşıp Türkçede ad cümlelerinin yüklemine kurmakta, ayrıca *erinç* edatının işlevi olan olasılık ve kesinlik belirtmekte kullanılmıştır. Bengü Taşlarda *tur-* eyleminin hiçbir biçimde kullanılmaması bir başka ilgi çekici durumdur. Bu durumun lehçe farklılığı ile ilgili olabileceği değerlendirilmiştir.
5. Türkçenin ana yardımcı eylemleri olarak düşünülen *er-*, *tur-* ve *bol-* (*ol-*) eylemleri sıklıkla nöbetleşir ve benzer işlevlerle kullanılırlar.

Etik Komite Onayı Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Akar, A. (2018). Bir söz ölümü türü: kavram alanı boşalması. O. M. Köprülü (Haz.), *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (USBS 2018)* içinde (s. 15-21).
- Aksan, D. (1978). *Anlambilimi ve Türk anlambilimi (Ana çizgileriyle)*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Arat, R. R. (1974). *Kutadgu Bilig: II (çeviri)*. Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig: I (metin)*. Türk Dil Kurumu.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Kömen.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Çağatay, S. (1978). Türkçede ki<erki. *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uyğur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. Dergâh.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Karahan, A. (2023). Eski Türkçede ‘erinc’ üzerine. *Journal of Turkish Studies*, (Special edition vol. 2), 141-154.
- Kekevi, İ. (2019). Eski Türkçe metinlerde geçen “erinc” sözcüğünün kullanımından hareketle anlam alanı ve etimolojik durumu. *Türkbilig*, (38), 67-76.
- Özalan, U. (2014). *Türk dilinde cevheri ek fiil* (Tez No. 354887) [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Tekin, Ş. (1976). *Maytısimi*. Atatürk Üniversitesi.

- Türk, V. (2013). Ana yardımcı eylem olarak tur- ve Babür Divanı'ndaki kullanılışları üzerine. *Babur in the History of World Culture*. Babur Halkara Cemaat Fondu.
- Türk, V. (2015). Bolgay, bolga, ola üzerine. *Türk Kültürü-Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 1, 11-24.

Extended Summary

Words fall out of use in each language for several reasons, and their semantic content can be taken up by both local and loanwords. When the old texts of Turkic are analysed, it can be observed that many words fall into disuse in the course of time. The conditions of the territories where the Turks lived necessitated a nomadic life, which was adapted by the Turkic tribes in the early ages. Due to the migrations to distant regions, various communities appeared in the early ages, and the language of each community changed over time, which caused new dialects to emerge. In the written period, the dialect of the Turkic tribe that dominated the state formed the basis of the written language, and as the dominant tribe replaced, some changes were observed in the written languages. This is one of the main reasons why some words have fallen out of use in the Turkic languages. Religious relations can be accepted as one of the issues that affect language the most. Due to their way of life, Turks came into contact with various nations and religions. Religions, by their very nature, need to spread and want to increase their followers. The Turks, who lived most of their history under powerful states, were familiar with the existence of many religions within a political structure. As a result of these characteristics, Turks did not find this situation strange and adopted several religions. Changes in religion also affected the language, especially during the translation process of religious texts into their language, many foreign words were borrowed and used by the Turkic communities. Although there were synonymous words in the language, borrowed words that were covered with the armour of sacredness came to be used, along with the local ones.

In the history of Turks, there have been periods that can be called transitional periods, and during these periods Turkic languages exposed to an overinfluence of a contact language. One of these periods was the migration from the steppe to the agricultural zone, which required a completely different way of life. At the end of this migration, when the Uighur Khaganate of Ötüken was dispersed by the Kyrgyz, many different religions found adherents among the Turks. The second transition period was the mass conversion of Turks to Islam.

In the second part of the study, the postposition *erinç*, which was used extensively in the Old Turkic inscriptions, but the use of which decreased in later written languages and in time fell completely out of use, is analysed. Although the structure of this postposition is controversial, the two main meanings it contributes to the sentence in which it is used are certainty and probability. It is remarkable that these two seemingly opposite meanings are combined in one word. Considering the frequency of use of the word *erinç* in the Old Turkic inscriptions, it is noteworthy that it fell out of use within a relatively short period of time. Another important issue is that the verb *tur-*, being the root of the structure *turur*, is thought to have replaced the postposition *erinç* in later ages, as it was never used in the Old Turkic inscriptions. This is largely related to the different dialects of the ruling clan. In other words, the decline of the postposition of *erinç* is entirely due to intra-linguistic reasons.

The formation process of the postpositions in the Turkic languages is another issue taken up in the study. Such words, which seem to be extremely limited in the early

texts of Turkic, were formed through fossilization and stereotyping of suffixes affixes with nominal and verbal stems. The semantic content of these words has weakened considerably, and they survived in the language as syntactic elements. Another aspect of the issue is that most of the words used as postpositions today, especially in the Turkic languages of the agricultural zone, are borrowed from Arabic or Persian.

It is observed that the postposition *erinç*, which attaches more certainty to the meaning of the sentence in which it appears in the Old Turkic inscriptions and has the function of strengthening the meaning, came to be used with the meaning of possibility in Uighur and Karakhanid texts; moreover, the meaning of possibility increased gradually.

The verbs *bol-/ol-*, *er-* and *tur-*, which are called main auxiliary verbs and notify existence, are words that can be used interchangeably from time to time in both historical and modern languages.

The postposition of *erinç*, undoubtedly derived from the verb *er-*, which is called the verb of substance, was eventually replaced by the present tense form of the verb *tur-*, *turur*. Like the form *erinç*, it adds the meaning of both certainty and possibility to the sentence. In both Uighur texts and *Kutadgu Bilig*, the use of the postposition *erinç* is extremely limited, but the form *turur* is used intensively instead. It can be said that the postposition *erinç*, which seems to have completely fallen out of use in written language after the Karakhanid texts, was replaced by the verb *turur* with all its functions.

Phonological, semantic and functional properties of words can change over the ages, and these changes can be motivated by internal or external reasons. Investigating these changes and revealing their causes will provide important insights into linguistic studies.

